

JUGOISTOČNI POTEZ ZADARSKIH ZIDINA

POVIJESNI RAZVOJ OD ANTIKE DO KASNOG SREDNJEG VIJEKA

Vedrana JOVIĆ, dipl. pov. umj.
Muzej antičkog stakla u Zadru

UDK 725.96:94 (497.5 Zadar)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 31. XII. 2009.

U radu se donosi pregled arheoloških istraživanja na širem području jugoistočnog poteza povijesnih zidina Zadra. Na temelju dostupnih rezultata nastoji se predočiti njihov razvojni tijek od antike, odnosno prvih materijalno potvrđenih zidina Zadra, do kasnog srednjeg vijeka, obuhvaćajući dijelom i zahvate modernizacije obrambenog sustava koji su uslijedili tijekom XVI. stoljeća. Jugoistočni potez gradskih zidina plijeni posebnu pažnju iz nekoliko razloga. To je jedini kopneni potez zidina koji istovremeno spaja i odvaja grad s njegovim okolnim teritorijem. Zbog toga se njegovoj izgradnji pristupalo s posebnom pažnjom. Dosad otkriveni materijalni tragovi na tom prostoru pokrivaju širok povijesni period – antiku, kasnu antiku, rani srednji i srednji vijek, što nije slučaj na preostalim stranama gradskih utvrda Zadra.

Suičevim rekonstrukcijama izgleda i pravca širenja jugoistočnog poteza zidina može se pridodati niz novih podataka do kojih se došlo nedavnim istraživanjima. Štoviše, neke općeprihvaćene interpretacije zahtijevaju novu razradu. To se posebno odnosi na pitanje pravca ranocarskih zidina u krajnjem jugoistočnom dijelu grada, čiji je pravocrtni tok samo pretpostavljen.

Ključne riječi: Jader / Zadar, razvoj fortifikacijskog sustava, antika, srednji vijek.

Zadar ima iznimno bogatu kulturno-političku povijest koja se, između ostalog, očituje u raznim prostorno-urbanističkim rješenjima i pojedinačnim arhitektonskim ostvarenjima. Obrambene zidine, koje u prvom redu štite gradsku jezgru smještenu na malom poluotoku,¹ i danas tvore važan dio njegovog urbanog identiteta. Otvaranjem grada, odnosno uklanjanjem povijesnih zidina u drugoj polovini XIX. stoljeća, narušen je dojam cjelovito utvrđenog grada. (Sl. 1.) Dio fortifikacija iz XVI. i XVII. stoljeća koji je "preživio" plansko rušenje još uvijek podsjeća na snažno povijesno utvrđenje zahvaljujući kojem je Zadar tijekom XVIII. stoljeća dobio epitet neosvojive utvrde.

Sve intenzivnija arheološka istraživanja na prostoru gradske jezgre iznose na vidjelo materijalne dokaze o dugoj tradiciji izgradnje zidina, počevši od prvih stoljeća

¹ Dimenzije, pa i sam oblik poluotoka, konstantno se mijenjaju. Uklanjanjem jednog dijela zidina u drugoj polovini XIX. stoljeća otvoren je put nasipavanjima i širenju obale, a proteklih nekoliko godina učestali radovi na krajnjem zapadnom dijelu poluotoka znatno su izmijenili prepoznatljive obrise grada.

urbanizacije rimskog Jadera do kasnog srednjeg vijeka. Cjelovitom sagledavanju razvoja zadarskih fortifikacija nedostaje još niz elemenata. Pojedine razvojne faze, poput kasne antike i ranog srednjeg vijeka, jako su slabo poznate. O antičkim zidinama Jadera dosta se raspravljalo, no i ta je razvojna faza puna nepoznanica i otvorenih pitanja. Opseg ranocarskog obrambenog pojasa nije definitivno ustvrđen, kao ni moguć izgled nekih pripadajućih fortifikacijskih elementima, obrambenih kula, utvrda, gradskih vrata i slično.

Jugoistočni potez gradskih zidina plijeni posebnu pažnju iz nekoliko razloga. (Sl. 2.) Riječ je o jedinom kopnenom potezu koji je istovremeno odvajao povijesnu gradsku jezgru od suburbanog prostora i povezivao grad sa širim gradskim teritorijem. Sve važne cestovne komunikacije završavale su (ili započinjale) pred jugoistočnim potezom zidina, odnosno pred glavnim gradskim vratima, otprilike na sredini poteza.

Značaju kopnenog poteza zidina doprinose materijalni tragovi fortifikacijske arhitekture iz gotovo svih razvojnih faza, važnih u kontekstu cjelovitog proučavanja povijesnog razvoja zadarskih zidina. Nema ih mnogo, no – za razliku od vrlo skromnih tragova zidina na preostalim stranama povijesne jezgre – pružaju vrijedne podatke o sustavnom širenju kopnenog obrambenog pojasa. Ističu se kasnoantička i ranosrednjovjekovna faza zidina čiji je međusobni prostorni odnos vrlo dobro vidljiv upravo na jugoistočnom potezu. Sporadični tragovi kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih zidina otkriveni su i na ostalim stranama gradske jezgre, poglavito duž jugozapadnog poteza, no konkretni ostatci ranocarskih zidina zasad su otkriveni samo na jugoistočnoj, odnosno kopnenoj strani zidina.

Problemima najranijih urbanih faza Zadra, s posebnim naglaskom na fazu transformacije liburnskog u rimski grad, najpredanije se bavio M. Suić. Njegove spoznaje o veličini rimskog Jadera, uličnom rasteru, perimetru rimskih zidina, kao i pokušaji idealne rekonstrukcije pojedinih dijelova i danas se učestalo citiraju.² Uzrok tome vjerojatno leži u podužoj pauzi sustavnih arheoloških istraživanja na prostoru povijesne jezgre, gdje nakon velike poslijeratne obnove 60-ih i 70-ih godina XX. stoljeća nije bilo većih graditeljskih intervencija koje bi uvjetovale arheološko istraživanje i potencijalne nove spoznaje o nekadašnjem izgledu grada. Vrijednu nadopunu Suićevim dostignućima na području urbanističkog razvoja Jadera čine radovi I. Petriciolija, koji je svojim dugogodišnjim proučavanjem ranosrednjovjekovnog i srednjovjekovnog Zadra obuhvatio i probleme srednjovjekovnoga graditeljstva, urbanizma i cjelovitog izgleda grada.³ Srednjovjekovna faza gradskih fortifikacija ujedno je i najbolje istražena, iako je količina *in situ* zatečenih ostataka zidina vrlo mala. Mala količina materijalnih ostataka iz prvih stoljeća povijesti grada, poglavito iz

---

² M. SUIĆ, 1958., 13 – 50; Isti, 1976., 533 – 552; Isti, 1981., 188 – 190; Isti, 2003., 198, 202.

³ I. PETRICIOLI, 1958., 101 – 124; Isti, 1959., 65 – 72; Isti, 1965., 493 – 529; Isti, 1965.a, 169 – 203; Isti, 1965.b, 143 – 186.

faze rimske urbanizacije, logična je posljedica dugog urbanog kontinuiteta tijekom kojega se neprestano gradilo i nadograđivalo, a samim tim i rušilo.

Posljednjih desetak godina ponovo se radi na osuvremenjivanju povijesne jezgre. Provedena su mnoga revizijska i zaštitna arheološka istraživanja koja su rezultirala novim spoznajama i dala povoda novim raspravama o urbanističkom razvoju Zadra.

Pored materijalnih ostataka, prvu poznatu izgradnju zadarskih zidina potvrđuju dva važna epigrafska spomenika. Jedan se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru još od vremena njegovog pronalaska 1891. godine (*Sl. 3.*),⁴ a drugi je spomenik, čiji trag se u pisanim izvorima prati još od XV. stoljeća,⁵ u XVIII. stoljeću iz Zadra prebačen u Veneciju, a zatim u Veronu, gdje se nalazi i danas.⁶ Zajednički im je dio natpisa u kojem se izgradnja kula i zidina Jadera dovodi u izravnu vezu s carem Augustom. Njegovo ime popraćeno je titulom *parens coloniae* oko čijeg značenja se i danas vode rasprave, dok je izostanak ostalih titula koje su Augustu dodjeljivane tijekom vladavine prihvaćen kao pouzdan oslonac za dataciju natpisa u razdoblje neposredno nakon 27. g. prije Krista.⁷

Titulu *parens coloniae* u zadarskim natpisima mnogi su autori prihvatili kao nepobitan dokaz o osnutku kolonije Jader za vrijeme cara Augusta.⁸ Primjeri novčane pomoći careva u realizaciji velikih graditeljskih zahvata komunalnog karaktera nisu rijetki, no vrlo često nisu izravno povezani uz osnutak kolonije ili uspostavu

---

⁴ Natpis je otkriven u temeljima crkvice sv. Nediljice: *Imp(erator) Caesar divi f(ilius) / Augustus parens / coloniae murum turris / dedit*; CIL, III, 13264; M. GLAVINIĆ, 1891., 33–34; V. BRUNELLI, 1904., 215 – 250; ISTI, 1913., 89; M. SUIĆ, 1949., 199–221; J. MEDINI, 1969., 45–74; K. APPIO GIUNIO, 2001., 50 – 51; M. SUIĆ, 2003., 188.

⁵ Najranije bilješke o natpisu napravio je Giorgio (Juraj) Begna 1466. godine – V. BRUNELLI, 1904., 216 – 219; Isti, 1913., 121.

⁶ Natpis je pohranjen u Arheološkom muzeju u Veroni (Museo archeologico Maffeianno): *Imp(erator) Caesar divi f(ilius) Avg(ustus) / parens coloniae murum / et turris dedit / T(itus) Iulius Optatus turris vetustate / consumptas impensa sua restituit*; CIL, III, 2907; C. F. BIANCHI, 1883., 19; 1875., 4 – 5; V. BRUNELLI, 1904., 216; 1913., 121; J. MEDINI, 1969., 55; M. SUIĆ, 1976., 535; I. LUČIĆ, 1986., 234; B. NEDVED, 1992., 150; K. APPIO GIUNIO, 2001., 52, bilj. 38; M. SUIĆ, 2003., 188.

⁷ K. APPIO GIUNIO, 2001., 50.

⁸ Doslovno tumačenje titule (u značenju otac, odnosno osnivač kolonije) doveli su u pitanje i najraniji istraživači povijesti Jadera. I. Lučić među prvima je smjestio osnutak kolonije Jader u predaugustovsko razdoblje – vidi: I. LUČIĆ, 1986. V. Brunelli istaknuo je mogućnost raznih načina stjecanja titule “oca kolonije” izrazivši na taj način sumnju u Augustov osnutak kolonije – vidi: V. BRUNELLI, 1913., 89. C. F. Bianchi, međutim, odbacuje Lučićeve teze o ranijem osnutku kolonije – vidi: C. F. BIANCHI, 1875., 4, 5. Istaknuti zagovornik teorije o julijevskoj koloniji Jader bio je M. Suić. Došao je do niza podataka koji idu u prilog ranijoj kolonizaciji – vidi: M. SUIĆ, 1949., 209 – 214; Isti, 1964., 117 – 128. U novije vrijeme većina autora opredjeljuje se za Augustov osnutak kolonije – vidi: I. FADIĆ, 1986., 409 – 434; Isti, 1999., 47 – 54; K. APPIO GIUNIO, 1999., 55 – 66.

municipalnog središta.⁹ Različite interpretacije pojedinih dijelova zadarskih natpisa ne mijenjaju činjenicu da se za Augustove vladavine radi na gradskim fortifikacijama, što su u konačnici potvrdili i materijalni ostatci zidina na jugoistočnom potezu.

Natpis koji se čuva u Veroni posebno je zanimljiv zbog dijela teksta koji se nastavlja na onaj o carskoj munificijenciji, a tiče se još jedne graditeljske intervencije privatnog karaktera, po svemu sudeći s kraja I. stoljeća. Dotični Tit Julije Optat o vlastitom je trošku dao obnoviti dotrajale gradske kule. Malo je vjerojatno da su za Optatova života carske zidine bile toliko trošne, pa se njegova obnova vjerojatno odnosi na neku dogradnju ili preinaku postojećih kula.¹⁰ Nedostatak spoznaja o etničkoj strukturi rimskog Jadera, ali i činjenice da realne potrebe za obnovom zidina nije bilo prije II. ili III. stoljeća, uvjetovao je da se stariji autori opredijele za puno kasniju dataciju natpisa, smjestivši obnovu kula, kao i samog Julija Optata, čak u IV. stoljeće.¹¹

Točne okolnosti nastanka natpisa s dvostrukom munificijencijom u vremenskom rasponu od najmanje jednog stoljeća nisu utvrđene.¹² Njihovom rasvjetljavanju mogla bi pomoći detaljna paleografska analiza koja do sada nije učinjena. Jedan od razloga vjerojatno je i nedostupnost natpisa domaćim istraživačima, na što upućuje i primjetan izostanak reprodukcija tog epigrafskog spomenika u domaćoj stručnoj literaturi. Problem njegovog nastanka, međutim, ne mijenja ustvrđenu povijesnu činjenicu da je dio zidina ili kula iz ranocarskog razdoblja na prijelazu iz I. u II. stoljeće privatnom investicijom Tita Julija Optata bio obnovljen ili, vjerojatnije, nadograđen.

Otkriće natpisa u srednjem vijeku pripisano je Marinu Sanudu (1444. – 1446.) za čijeg se obnašanja funkcije gradskog kapetana radilo na obnovi jugoistočnog poteza zidina.¹³ Jedna od dviju ranocarskih kvadratnih kula, koje su flankirale treća po redu ili posljednja rimska gradska vrata na jugoistočnim zidinama, pretpostavljeni je položaj natpisa. (*Sl. 4.*) Sanudova zasluga u obnovi zidina, točnije obrambene kule,

---

⁹ Popis važnijih natpisa o carskim i privatnim munificijencijama vidi kod: M. SUIĆ, 2003., 188 – 193. O izgradnji zidina u Liburniji prema poznatim natpisima vidi: K. APPIO GIUNIO, 2001., 41 – 59.

¹⁰ V. BRUNELLI, 1913., 122; M. SUIĆ, 1976., 543.

¹¹ C. F. BIANCHI, 1883., 20. O pojavi i podrijetlu gentilnog imena *Iulius* i kognomena *Optatus* u Liburniji vidi: J. MEDINI, 1969., 55; B. NEDVED, 1992., 146, 150, 152.

¹² U nastojanju da trajno zabilježi osobni udio u očuvanju gradskih zidina, Julije Optat je mogao krajem I. stoljeća prepisati tekst s obližnjeg ranocarskog natpisa postavljenog u spomen carskoj munificijenciji i dodati u nastavku vlastiti doprinos očuvanju gradskih zidina (J. MEDINI, 1969., 55; K. APPIO GIUNIO, 2001., 55) ili je mogao iskoristiti jedan od ranocarskih natpisa, kojih je zasigurno bilo više raspoređenih na ključnim dijelovima zidina, na način da je u slobodni prostor pod tekstem s carevim imenom dodao vlastitu munificijenciju.

¹³ V. BRUNELLI, 1904., 218.

zabilježena je i jednim natpisom na malom pilastru¹⁴ koji se, zajedno s natpisom o Augustovoj i kasnijoj Optatovoj munificijenciji, od druge polovine XVI. stoljeća čuvao u dvorištu palače ninskog biskupa u blizini srednjovjekovnog Kaštela na sjeverozapadnom uglu grada.¹⁵

Položaj srednjovjekovne kule, koja je mogla biti predmetom Sanudove obnove, ostao je zabilježen i na jednom planu Zadra iz 1580. godine koji se čuva u Torinu, a vjerojatno je izrađen u strateške svrhe.¹⁶ Iako su u to vrijeme Kopnena vrata M. Sanmichelija već bila izgrađena, što je prepoznatljivo i na planu, dijelovi starijih zidina još uvijek su bili vidljivi. (Sl. 5.) Rušili su se postupno, ovisno o potrebi i tijekom nove izgradnje. Zbog toga je s unutrašnje strane Sanmichelijevih vrata moguće prepoznati tragove srednjovjekovne kule, odnosno cijelog sklopa srednjovjekovnog ulaza u grad koji je naslijedio položaj antičkih gradskih vrata.

Povijest istraživanja jugoistočnog poteza zadarskih gradskih zidina i okolnog prostora može se pratiti od početka XX. stoljeća. Tada je pod vodstvom konzervatora J. Berse na prostoru Trga Petra Zoranića (nekadašnji *Campo Colonna*) provedeno prvo veće istraživanje, kako po svom karakteru tako i po rezultatima koji su izašli na vidjelo. Najveće iznenađenje bio je glavni rimski ulaz u grad u obliku monumentalnog slavoluka, ali i glavni ulaz u srednjovjekovni Zadar, na međusobnoj udaljenosti od samo 14 m, što dovoljno govori o kontinuitetu karaktera i funkcije prostora. Godine 2006. omogućena je provedba revizijskog zaštitnog istraživanja istog prostora čiji su rezultati, osim ispravnijeg tumačenja Bersinih podataka, ponudili i niz novih interpretacija zatečenih arhitektonskih ostataka.¹⁷ Predviđeno je i trajno urbanističko rješenje trga koje bi trebalo zadovoljiti čitav niz komponenti, od iznimno zahtjevne prezentacije povijesnih arhitektonskih ostataka u skladu s pravilima arheološke i konzervatorske struke, do neometanog funkcioniranja gradskog trga čija tradicija datira od kraja XVI. stoljeća. (Sl. 7.)

Značajan val arheoloških istraživanja na preostalim dijelovima jugoistočnog poteza gradskih zidina nastupio je pedesetih godina XX. stoljeća u sklopu poslijeratne obnove povijesne jezgre. Istraživalo se u dvorištu današnje Pomorske škole te na prostoru dvorišta i buduće zgrade “Dječjeg dispanzera”, gdje su otkriveni iznimno

---

¹⁴ Pilastar je nosio mletački grb i tekst: *Vrbe hae praefectus Sanvta ex prole Marinvs / Me struxit tandem Veneto dominante Senato* – V. BRUNELLI, 1904., 217, 218. Brunelli preuzima podatke od I. Lučića, I. Spona i G. Whelera.

¹⁵ Tamo je prebačen u drugoj polovini XVI. stoljeća, da bi početkom XVII. stoljeća posredstvom glavnih providura Angela Elma i Alvisea Moceniga bio odvezen u Veneciju, a kasnije u Veronu – V. BRUNELLI, 1904., 218; Isti, 1913., 122; K. APPIO GIUNIO, 2001., 52.

¹⁶ I. PETRICIOLI, 1989., 152., bilj. 25, 153, sl. 2.

¹⁷ Istraživanja su provedena u dvije kampanje 2006. i 2007. godine. Voditelju dr. sc. Ivi Fadiću i kolegi mr. sc. Berislavu Štefancu zahvaljujem na ustupljenoj dokumentaciji. Izvješće o istraživanjima vidi u: I. FADIĆ, 2007., 415 – 418.

vrijedni elementi ranocarske fortifikacijske arhitekture, ali i ostatci kasnoantičkog, ranosrednjovjekovnog i srednjovjekovnog utvrđenja.¹⁸

Krajem sedamdesetih godina pokrenuto je uređenje jugozapadnog ugla gradske jezgre, točnije šireg prostora srednjovjekovne utvrde Citadele, čemu su također prethodila opsežna arheološka istraživanja.¹⁹ Rezultati istraživanja znatno su obogatili, ali i izmijenili uvriježeno mišljenje o prostornoj organizaciji i karakteru tog dijela grada, kako u antici tako i u nadolazećim razdobljima.

Povod prvim istraživanjima na prostoru današnjeg Trga Petra Zoranića iz 1908. godine²⁰ bili su brojni ulomci arhitektonskih elemenata, uglavnom rimskog podrijetla, uočeni tijekom nekih ranijih aktivnosti na tom području.²¹ Otkriveni su ostatci monumentalnih rimskih vrata u obliku slavoluka, točnije nosača slavolučne konstrukcije, zatim ostatci osmerokutne kule na južnoj strani vratiju, ostatci srednjovjekovnih gradskih vrata i dio srednjovjekovnog zida u njihovom nastavku, te ostatci jednobrodne crkvice s unutrašnje strane gradskih zidina u neposrednoj blizini osmerokutne kule. Dio monumentalnog slavolučnog ulaza, koji je vjerojatno krajem I. ili početkom II. st. ugrađen na mjesto ranijih gradskih vrata,²² konzerviran je i izložen prolaznicima. Ostatak istraženog područja dokumentiran je i ponovo zatrpan. (*Sl. 6.*)

Rekonstrukcijom slavoluka i pratećih arhitektonskih elemenata prvi se pozabavio M. Suić, i to uglavnom na temelju rezultata Bersinih istraživanja.²³ Slavoluk je imao tri lučna otvora, središnji veći te dva manja. (*Sl. 8.*) Ukupnu strukturu lukova i njihove nadogradnje podržavala su dva središnja nosača i dva manja pilona prislonjena uz unutrašnju stranicu bočnih oktogona.²⁴ Duljina nosača slavoluka odnosno njihovih baza iznosi 5,30 m, čime je određena dubina gradskog ulaza. Velik broj ulomaka koji su pripadali izvornoj strukturi slavoluka pronađen je pred rimskim ulazom u grad, uglavnom kao sekundarno upotrijebljeni građevinski materijal u strukturi obližnjih kasnoantičkih zidova.²⁵

Od svih navedenih elemenata slavoluka na izvornom se mjestu nalaze dijelovi desnog (sjevernog) središnjeg nosača te dio malog nosača prislonjenog unutrašnjoj stranici sjeverne oktogonalne kule, nad čijim je ostacima u međuvremenu podignuta stambena zgrada. (*Sl. 9.*) Osim toga, na izvornom položaju zatečeni su i ostatci južne

---

¹⁸ M. SUIĆ, 1958., 13 – 50.

¹⁹ P. VEŽIĆ, 1990., 8 – 42.

²⁰ J. BERSA, 1910., 194 – 213. Tumačenje Bersinih otkrića vidi i kod: M. SUIĆ, 1976., 535 – 538.

²¹ J. BERSA, 1910., 194, bilj. 2.

²² M. SUIĆ, 1976., 543 – 544; Isti, 1981., 188 – 190.

²³ Isti, 1976., 536, tabla 1; Isti, 2003., 202., sl. 65.

²⁴ Dimenzije dvaju središnjih nosača = 2,80 x 5,30; bočni nosači su točno upola uži i jednake duljine = 1,40 x 5,30 m – J. BERSA, 1910., 198 – 199, fig. 5, 200; V. BRUNELLI, 1913., 125.

²⁵ J. BERSA, 1910., 200 – 201, fig. 8.

oktogonalne kule s kvadratnim stilobatom (bazom), dok je lijevi (južni) središnji nosač vjerojatno planski uklonjen zbog ometanja prohodnosti komunikacije.²⁶ Njegovi tragovi omogućuju preciznu rekonstrukciju oblika, a na temelju tragova u pločniku poznat je i oblik malog bočnog nosača prislonjenog unutrašnjoj stranici južnog oktogona, čijoj rekonstrukciji je pomogla i spomenuta znatno očuvanija odgovarajuća baza na sjevernom dijelu slavoluka. Dužina središnjih i bočnih baza, odnosno velikih i malih nosača slavolučne konstrukcije ujednačena je, što se jasno vidi iz spomenutih tragova u pločniku. Ujednačen pravocrtan prospekt glavnog gradskog ulaza “narušavaju” samo bočne oktogonalne kule koje su blago izvučene prema vani u odnosu na liniju samih vrata.

Usporedbom Bersinog plana arhitektonskih ostataka istraženih početkom XX. stoljeća, te prostorne situacije do koje se došlo nedavnim revizijskim istraživanjem, uočavaju se određene razlike. Pojedine novootkrivene zidne konstrukcije nisu naznačene na Bersinom planu, dok je položaj jednobrodne crkvice s pravokutnom apsidom u neposrednoj blizini južne oktogonalne kule iz neobjašnjivog razloga pogriješno ucrtan. Prema Bersinom je crtežu crkvice, orijentirana u pravcu jugoistok – sjeverozapad, znatno odmaknuta od sjeverozapadne strane kule,²⁷ što ne odgovara novoistraženoj prostornoj situaciji. (*Sl. 10.*) Osim toga, začelje crkvice s upisanom pravokutnom apsidom gotovo se naslanja na kvadratnu bazu oktogona, što na Bersinom crtežu također nije vidljivo, pa se stječe dojam jednobrodne građevine sa slobodnostojećom pravokutnom apsidom. Na temelju pronađenih ulomaka arhitektonske plastike crkvice je datirana u razdoblje ranog srednjeg vijeka, točnije u VIII. ili IX. stoljeće.²⁸ Pitanje izgradnje, kontinuiteta funkcije pa i samog titulara nije razjašnjeno, a Bersa mu nije posvetio veću pažnju usmjerivši se prvenstveno na obližnja rimska vrata.²⁹ Zabilježio je ostatke popločanja crkvice koji su odgovarali ranosrednjovjekovnoj dataciji, no posljednja istraživanja otkrila su još jedno starije popločanje koje upućuje na temeljitu ranosrednjovjekovnu obnovu, po svemu sudeći starije kasnoantičke crkve.³⁰ U razdoblju kasne antike, poglavito tijekom VI. stoljeća, cijeli sklop glavnog ulaza u grad proživljava brojne strukturalne promjene. U tom je smislu povijesni razvoj crkvice vrlo važan. Srednjovjekovni grobovi, koji su u posljednjim istraživanjima zabilježeni s njezine sjeverne strane, doprinose saznanjima o kontinuitetu sakralne funkcije.

---

²⁶ Cjelina ostataka oktogonalne kule i kvadratne baze – stilobata doseže visinu od gotovo 2 m u odnosu na antičku razinu tla – V. BRUNELLI, 1913., 125; I. FADIĆ, 2007., 416.

²⁷ J. BERSA, 1910., 195, fig. 1; I. FADIĆ, 2007., 417.

²⁸ J. BERSA, 1910., 210 – 211.

²⁹ U kasnijoj literaturi javlja se mogućnost posvete sv. Spasu ili sv. Petru – M. SUIĆ, 2003., 202.

³⁰ I. FADIĆ, 2007., 417.

Prema općeprihvaćenoj Suićevoj rekonstrukciji prospekta jugoistočnih zidina, pravac ranocarskog zida bio je centriran prema sredini južne oktogonalne kule, a duljina njezine jugozapadne stranice određivala je širinu zidina.³¹ (Sl. 8.) Nedavno otkriveni ostatci arhitekture duž južnog ruba trga potvrđuju nešto drugačiju situaciju. Detaljnim čišćenjem južne kule, poglavito njezine jugozapadne strane, uočeni su tragovi ranocarskog gradskog zida, odnosno njegovog spoja s kulom, koji u prijašnjim istraživanjima nije bio registriran. Riječ je o vrlo malom segmentu zida, no dovoljnom za ispravak pretpostavljenog položaja ranocarske crte sa sredine na sam ugao jugozapadne strane oktogona. (Sl. 10.a) Novootkriveni segment ranocarskog obrambenog zida vjerojatno se nadovezuje na puno veći i cjelovitije sačuvani dio ranocarskih zidina u neposrednoj blizini Trga Petra Zoranića, koji je otkriven, a zatim i konzerviran još krajem 50-ih godina XX. stoljeća uslijed spomenutih istraživanja dvorišta zgrade "Dječjeg dispanzera".³² Novi segment ranocarskog zida uz oktogonalnu kulu ima zanimljivo pojačanje u obliku zidanog podebljanja kasnoantičkog podrijetla, izravno naslonjenog na unutarnje lice starijeg zida, tvoreći tako obrambeni pojas ukupne širine od 3 metra. (Sl. 10.b) Ovu kasnoantičku intervenciju trebalo bi tumačiti u kontekstu ojačavanja zidina i čitavog spleta kasnoantičkih zidova fortifikacijskog karaktera pred glavnim kopnenim ulazom u grad.

Sudeći po rezultatima dosadašnjih istraživanja, ranocarske zidine Jadera nisu imale propugnakule, zidinama opasane prostore pred ulazom u grad koji su služili lakšem suzbijanju skupina napadača. Izrazito frontalnom rješenju kopnenog ulaza u Jader takav bi obrambeni dodatak bio koristan, a prema standardima ranocarske rimske arhitekture njegova očekivana pozicija odgovarala bi unutrašnjoj strani gradskih vrata.³³ Uvlačenjem linije slavoluka u odnosu na bočne oktogonalne kule, neposredan pristup vratima samo je ublažen. Stvarne potrebe za utvrđenjem i boljom obranom gradskog ulaza u prvom stoljeću rimske urbanizacije Jadera očito još nije bilo.

Prve velike dogradnje utvrda započinju u kasnoj antici. O tome svjedoče spomenute kasnoantičke konstrukcije na širem prostoru Trga Petra Zoranića, a dovode se u vezu upravo s izgradnjom obrambenih propugnakula. Na južnoj strani trga otkrivena su dva paralelna zida, okomito postavljena prema jugoistočnoj strani oktogonalne kule, međusobno udaljena 1,5 metar. (Sl. 10.c, d i 11.) Vjerojatno je riječ o dvjema uzastopnim fazama ojačavanja glavnog ulaza u grad, starijoj iz IV. stoljeća,

---

³¹ Vidi sl. 8. – Suićeva rekonstrukcija slavoluka, u tlocrtu je naznačen spoj oktogonalne kule i gradskog zida; M. SUIĆ, 1976., 537, sl. 1., tabla I; Isti, 1981., 189; Isti, 2003., 202, sl. 65.

³² Isti, 1958., 13 – 50. Odnos ranocarskih ostataka s prostora "Dječjeg dispanzera" i onih iz neposredne blizine Trga Petra Zoranića treba provjeriti usporedbom izvorne dokumentacije svih faza istraživanja, što ovom prilikom nije bilo moguće.

³³ Isti, 1976., 541; Isti, 2003., 201 – 202; J. B. WARD-PERKINS, 1994., 173 – 175.

kojoj bi pripadao južni zid te mlađoj iz V. kojoj se na temelju grublje tehnike gradnje, većoj količini spolija i nešto višoj temeljnoj stopi pripisuje sjeverni zid.³⁴ Izgradnja srednjovjekovnih zidina u XII. i XIII. stoljeću djelomično je poništila stariju fortifikacijsku arhitekturu, što se dobro vidi u nastavku sjevernog kasnoantičkog zida. Njegov pravac presječen je srednjovjekovnim romaničkim pojasom zidina pod kojim se nalaze i kasnoantičke strukture u nastavku sjevernog kasnoantičkog zida, tvoreći nedefinirano pravokutno proširenje, potencijalnog propugnakula ili srodnog obrambenog elementa. (*Sl. 12.*)

Oprilike po sredini vanjske strane južnog kasnoantičkog zida iz IV. stoljeća otkriven je manji segment kasnoantičkog zida iz VI. stoljeća. On se pod pravim kutem nadovezuje na stariju gradnju, što upućuje na poštivanje postojećih struktura (*Sl. 10.e*) ili, bolje rečeno, na racionalnu uporabu iskoristive arhitekture u cilju bolje obrane i zaštite grada. Pravac i dimenzije novootkrivenog segmenta zidina iz VI. stoljeća upućuju na obližnji kasnoantički zid srodnih odlika,³⁵ koji je još pedesetih godina XX. stoljeća istražen u sklopu urbanističkog uređenja prostora zgrade “Dječjeg dispanzera”. Gotovo u cijelosti je izgrađen od rimskih spolija, prvenstveno kamenih žlijebova rimskog akvedukta, koji u kasnoj antici prestaje biti u funkciji. (*Sl. 16.*)

Prve naznake o sačuvanim ostatcima kasnoantičkih zidina uočene su prilikom manjih istraživanja na prostoru dvorišta Pomorske škole, tadašnje vojarne, koja su prethodila radovima na području “Dječjeg dispanzera”. Istraživanja su bila ograničena izgrađenošću prostora, no nekoliko manjih sondi ipak je urodilo plodom.³⁶ Otkriveni su segmenti obrambenih zidina dviju različitih razvojnih faza u prostornom razmaku od 4 metra. (*Sl. 13.*) Vanjski zid nedvojbeno pripada potezu srednjovjekovnog romaničkog zida, a onaj unutarnji, građen nešto grubljom tehnikom pripada, pripada kasnoantičkom utvrđenju.³⁷ U trenutku istraživanja njegova interpretacija nije bila moguća, no skoro rezultati istraživanja na prostoru “Dječjeg dispanzera” upotpunili su i rasvijetlili sliku razvojnih faza zidina na tom dijelu. U dvorištu Pomorske škole nisu uočeni ostatci ranocararskih zidina. Njihov pravocrtni tok u pravcu jugoistoka samo je pretpostavljen na temelju situacije pred “Dječjim dispanzerom”, gdje svaka nova faza

---

³⁴ I. FADIĆ, 2007., 417.

³⁵ Neki autori se opredjeljuju za ranosrednjovjekovnu dataciju – M. SUIĆ, 1958., 25 – 26. U izvješću o istraživanjima na prostoru “Dječjeg dispanzera”, ali i drugim lokacijama na području grada, M. Suić datira ovaj zid u rani srednji vijek, no u svojim kasnijim radovima ispravlja prvotnu dataciju na izmak kasne antike, odnosno u sredinu VI. stoljeća – Isti, 2003., 198.

³⁶ C. F. Bianchi donosi podatak o pronalasku brojnih arhitektonskih ulomaka na prostoru današnje zgrade Pomorske škole, prilikom njezinog temeljenja 1848. godine – C. F. BIANCHI, 1883., 49. Dalje vidi: M. SUIĆ, 1958., 20 – 26; Isti, 1960., 207, br. 8; Isti, 1976., 538; I. PETRICIOLI, 1965.a, 187 – 190, sl. 16. – 17.

³⁷ M. SUIĆ, 1958., 22.

gradskih zidina, s određenim prostornim razmakom, prati liniju prethodne faze: kasnoantička ranocarsku, a ranosrednjovjekovna kasnoantičku.³⁸ (Sl. 15.)

Širi prostor dvorišta Pomorske škole ponovo je istraživan 2003. godine. Posljednja zaštitna istraživanja djelomično su potvrdila, ali i nadopunila rezultate iz 50-ih godina.³⁹ Otvaranjem sonde kraj južnog zida škole otkriveni su tragovi kasnoantičkih zidina, koji se mogu povezati s već poznatim segmentom iz istog razdoblja. Novo otkriće predstavlja nastavak poteza ranocarskih zidina, čiji tragovi do tada nisu bili uočeni južnije od Ulice Ante Kuzmanića.⁴⁰ Otkrivenom segmentu zidina nedostaje prepoznatljivo vanjsko lice građeno bunjastim blokovima.⁴¹ Odgovarajući blokovi pronađeni su u temeljima jedne prostorije unutar mletačkih zidina duž rubnog istočnog dijela dvorišta, korištene za potrebe školske kotlovnice.

Najveći i najbolje očuvani segment ranocarskih zidina Jadera nalazi se u neposrednoj blizini zgrade “Dječjeg dispanzera”. Zid je građen rustičnom verzijom tehnike *opus quadratum*, sadrži gradska vrata u čijoj blizini visina izvornog zida doseže do 2 m.⁴² Gornji dio vrata ima polukružno svodjenje. U donjem dijelu se raspoznaje dvostruki prag, što upućuje na svojedobno sužavanje. Širina starijeg praga iznosi 4,20 m, a mlađeg 3,80 m.⁴³

Rimski naziv *Porta media*, koji potječe s epigrafskog spomenika, sekundarno upotrijebljenog u blizini crkve sv. Lovre, dovodi se u vezu sa spomenutim ranocarskim vratima, koja u odnosu na glavna gradska te položaj manjih ranocarskih vratiju na južnoj strani, uistinu zauzimaju centralni položaj.⁴⁴ U tekstu natpisa, naziv *Porta media* odnosi se na drugi gradski vikus čime se potvrđuje rimska praksa označavanja gradskih četvrti prema nazivu pripadajućih vrata.⁴⁵ U primjeru zadarskog natpisa istaknuta je i brojčana oznaka koja govori o podjeli šireg prostora jugoistočnog dijela grada na najmanje dva vikusa, odnosno gradske četvrti.⁴⁶

---

³⁸ M. SUIĆ, 1976., 538; Isti, 1981., 189.

³⁹ *Hrvatski muzeji – Izvješća*, 2003., 428; *Izvješća*, 2004., 370.

⁴⁰ Ulica počiva na pravcu rimskog dekumana koji je južnu stranu foruma povezivao s južnim gradskim vratima na jugoistočnim zidinama. U produžetku istog pravca u XVI. stoljeću grade se monumentalna Kopnena vrata (*Porta terraferma*).

⁴¹ Rezultati istraživanja još uvijek nisu adekvatno publicirani, zbog čega detaljnije tumačenje načina uklapanja i povezivanja novootkrivenog segmenta ranocarskih zidina s dosad poznatim elementima ranocarske arhitekture još nije moguće.

⁴² Isti, 1958., 23.

⁴³ Isti, 1958., 23.

⁴⁴ Isti, 1949., 214 – 216; Isti, 1958., 25.

⁴⁵ Natpis sadrži ime dotičnog Eumetilena, po svemu sudeći stanovnika II. vikusa: *Eumetileno / consorti / vicani vici II / porta media / benemerito / de se*. B. NEDVED, 1992., 157.

⁴⁶ Glede pitanja kontinuiteta urbane organizacije u Zadru, zanimljiv je podatak o podjeli i nazivima gradskih predjela u XVIII. stoljeću. Bilo ih je četiri, a nosili su nazive obližnjih crkava (sv. Dimitrij

S vanjske strane ranocarskog zida, na oko 7 m udaljenosti, nalazi se dio već spominjanog kasnoantičkog zida građenog od spolija, a na gotovo jednakoj udaljenosti od njegovog vanjskog lica pruža se linija srednjovjekovnih zidina. Kameni žlijebovi kojima je građen vjerojatno su pripadali akveduktu Biba – Jader. Riječ je o najdužem istraženom rimskom vodovodu na području Dalmacije koji je crpio vodu s izvora udaljenog oko 40 km od grada.⁴⁷ Njegova trasa nije u potpunosti rekonstruirana, poglavito dio na užem području grada, uključujući sustav distribucije vode unutar samih gradskih zidina. Prema količini sekundarno upotrijebljenih žlijebova, pretpostavka je da se mjesto presjeka akvedukta i kopnenog gradskog zida moglo nalaziti sjeveroistočno od današnjih Kopnenih vrata.⁴⁸

Na južnom dijelu segmenta kasnoantičkog zida nalazi se otvor pravokutnog oblika, nalik grubo izvedenim vratima. (*Sl. 16.*) Njihova funkcija nije povezana s obližnjim ranocarskim vratima, čija uloga u kasnoj antici opada, pa se i cijeli komunikacijski pravac, točnije rimski dekuman koji je povezivao *Porta media* s jugoistočnom stranom foruma, postupno zatrpava gradnjom. Ulični pravac, u nastavku sljedećih po redu, južnih ranocarskih vrata ostaje u funkciji sve do današnjih dana. Tome je zasigurno doprinijela i činjenica da se poklapa s jednim od dva glavna pravca komunikacije između središta grada, užeg suburbanog područja i prostranog jadertinskog agera. Sudeći po crtežima Zadra i njegovih fortifikacija iz XVI. stoljeća, ta je komunikacija i tijekom srednjeg vijeka imala važnu ulogu u povezivanju gradskog središta s predgrađem i obrnuto.⁴⁹ Položaj gradskih vrata u rimskom Jaderu odgovara koncepciji i prostornoj organizaciji klasičnog *urbs quadrata*, prema kojoj se glavni ulazi u grad, točnije u prostor unutar zidina, nalaze na završetcima glavnih karda odnosno dekumana.⁵⁰

Krajem 70-ih godina XX. stoljeća pokrenuto je uređenje jugozapadnog dijela gradske jezgre, točnije šireg prostora srednjovjekovne utvrde Citadele koja je u nekoliko navrata bila pregrađivana. U posljednjem valu izgradnje početkom XX. stoljeća prekrivena je parkom i dijelom zgrada koje su pripadale sklopu liceja sv. Dimitrija. Njihovo ratno stradavanje bilo je glavnim povodom uređenja cijelog

---

– kasnije Krševan, sv. Šime, sv. Dominik i sv. Stošija). U prostornoj podjeli gradskih četvrti koristila su se dva okomita ulična pravca koji odgovaraju rimskom kardu i dekumanu: T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, 1987., 545 – 546.

⁴⁷ B. ILAKOVAC, 1982., 155. O strukturi i obradi žlijebova iz kasnoantičkog zida vidi: Isti, 1980., 327–340.

⁴⁸ M. SUIĆ, 1958., 26; B. ILAKOVAC, 1980., 338.

⁴⁹ Pravac koji završava južnim vratima, a u čijoj osi su kasnije postavljena i renesansna Kopnena vrata, tijekom srednjeg vijeka povezivao je srednjovjekovnu varoš odnosno predgrađe sv. Martina na prostoru kasnije utvrde Forte, današnjeg parka Vladimira Nazora.

⁵⁰ Riječ je o urbanističkoj koncepciji koja nije uvijek bila provediva u praksi. O odabiru glavnih uličnih pravaca vidi: VITRUVIJE, 1999., 24 – 25.

prostora. S obzirom na njegovu povijesnu važnost, neizostavna su bila i temeljita arheološka istraživanja. (*Sl. 17.*)

Određene naznake o položaju i stanju zidova srednjovjekovne utvrde pružila su manja istraživanja s kraja 50-ih godina, provedena uoči izgradnje ljetnog kina,⁵¹ dok su opsežnija istraživanja iz 70-ih godina otkrila čitav niz kulturnih slojeva u vremenskom rasponu od starog do novog vijeka.

Ostatci antičkih zidova uočeni su na tri mjesta. U sondi pred zapadnim zidom Citadele otkriven je zid koji slijedi tok posljednjega karda na istočnoj strani grada, a građevina kojoj je pripadao vjerojatno je bila dijelom prospekta same ulice.⁵² U drugoj sondi pred ulaznom kulom utvrde uočeni su ostatci zida u okomitom položaju prema zidu iz prve sonde, a u trećoj sondi u samom dvorištu Citadele otkrivene su prostorije, podovi i zidovi luksuzno opremljene rimske kuće.⁵³

Na istraženom prostoru srednjovjekovne utvrde nisu uočeni nastavci ranocarskih zidina. No, položaj otkrivenih ostataka ranocarske stambene arhitekture unutar i izvan prostora Citadele doveo je do određenih zaključaka po pitanju razvoja ranocarskih zidina u tom dijelu grada. (*Sl. 19.*) Budući da zidovi stambene arhitekture odgovaraju temeljnim pravcima prostorne organizacije unutar gradskih zidina, odnosno pravcima karda i dekumana, čini se da je i taj dio grada bio sastavnim dijelom planske podjele urbanog prostora. To podrazumijeva i njegovu obuhvaćenost gradskim zidom, što pretpostavljeni pravac ranocarskih zidina smješta duž vanjske strane otkrivene ranocarske arhitekture.⁵⁴ On se, međutim, ne poklapa s linijom gradskog karda. Nalaze se u blagom međusobnom otklonu koji je rezultirao stvaranjem klinastog prostora, užeg prema sjeveru, a šireg prema južnoj obali grada. Budući da su tijekom posljednjih nekoliko godina na različitim lokacijama jugoistočnog obrambenog pojasa otkriveni novi materijalni tragovi ranocarskih zidina, trebalo bi preispitati problem pravca njihovog pružanja, a samim tim i odnosa prema rimskoj arhitekturi u krajnjem južnom uglu grada.

Na pragu ranog srednjeg vijeka gubi se stambeni karakter južnog dijela grada. Započinje njegova reorganizacija u obrambene svrhe, čiji je vrhunac dosegnut izgradnjom glavne srednjovjekovne obrambene utvrde. Nad dijelom luksuzno opremljene rimske kuće u kasnoj antici je podignuta nova zgrada od nekoliko prostorija, čiju točnu namjenu nije moguće utvrditi. Uzimajući u obzir vrijeme nastanka i paralelne radove utvrđivanja zidina na širem potezu jugoistočnog obrambenog poteza, sigurno nije bila stambenog karaktera.

---

⁵¹ I. PETRICIOLI, 1965., 190.

⁵² P. VEŽIĆ, 1990., 8 – 42.

⁵³ Isti, 1990., 8.

⁵⁴ Isti, 1990., 11 – 12, sl. 6.

Otpribliže po sredini mozaikom ukrašenog poda rimske kuće proteže se linija ranosrednjovjekovnih zidina. (Sl. 14.) Uglavnom su građene od antičkih spolija, i to od prepoznatljivih kvadratnih blokova korištenih u gradnji ranocararskih zidina.⁵⁵ Srodno situaciji na prostoru “Dječjeg dispanzera”, nekoliko metara izvan ranosrednjovjekovnih zidina u dvorištu Citadele nalaze se ostatci mlađeg sloja srednjovjekovnih zidina iz XII. stoljeća.⁵⁶ Zid je sačuvan u visini od 8 m i širini od 90 cm, a povrh njega je tekla šetnica branjena kruništem. Nadograđivan je u XIII. stoljeću, kada su poduzimani brojni zahvati obnove na širem jugoistočnom potezu zidina. U njegovu produžetku prema morskoj strani izgrađena je kula trapezoidna tlocrta, koja je očuvana u svim kasnijim pregradnjama i proširenjima utvrde braneći njezin krajnji južni ugao.⁵⁷ (Sl. 21. i 22.) Prostornu rekonstrukciju kule omogućili su nalazi izvornih zidova na istočnoj i na dijelu južne strane utvrde, a istoj fazi izgradnje pripadaju i manji ostatci zidova na zapadnoj strani. (Sl. 20.)

Budući da se radi o dominantnoj fortifikacijskoj građevini, utvrda je korištena i u svrhe lokacijskog označavanja obližnjih građevina. Tako su se tijekom XIII. i XIV. stoljeća u poblizem označavanju crkve sv. Silvestra, udaljene 40 m sjeverozapadno od utvrde, koristili nazivi *ad castrum novum* ili *ad muros arcis*.⁵⁸ Naziv Citadela potječe iz vremena mletačke reorganizacije utvrde u XV. stoljeću. Iz istog vremena potječe i naziv *turris Babiarum* (*Babarum*) koji se odnosi na spomenutu romaničku kulu, a njegov najraniji spomen nalazi se u službenoj ispravi kojom se odobrava obnova utvrde.⁵⁹

Sudeći na osnovi izvještaja mletačkih dužnosnika i brojnih zahtjeva za popravcima, dijelovi zadarskih fortifikacija često su bili u lošem stanju.⁶⁰ Tome su svakako doprinijele ratne prilike, iscrpljujuće opsade grada o kojima svjedoče i neki izvorni zapisi očevidaca.⁶¹ Glede pitanja lošeg stanja gradskih zidina zanimljiv je i

---

⁵⁵ P. VEŽIĆ, 1990., 12.

⁵⁶ Isti, 1990., 13 – 14, sl. 9.

⁵⁷ I. PETRICIOLI, 1965., 193; P. VEŽIĆ, 1990., 13 – 15, sl. 10., sl. 12.

⁵⁸ I. PETRICIOLI, 1965., 196; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, 1976., 284. U srednjovjekovnom fortifikacijskom graditeljstvu termin *arx*, *arcis* ima široku uporabu; u kontinentalnom dijelu Hrvatske označava utvrđeno naselje ili glavni obrambeni toranj grada, a u obalnom dijelu gotovo isključivo gradski obrambeni toranj – A. DEANOVIĆ, 1978., 39.

⁵⁹ Š. LJUBIĆ, VI, 1878., 5 – 7; I. PETRICIOLI, 1958., 113; Isti, 1965., 193. O nazivu kule vidi: V. BRUNELLI, 1904., 231.

⁶⁰ O tome svjedoče podatci iz službenih mletačkih spisa. Vidi prijepise kod: Š. LJUBIĆ, VII, 1882., 182, 192, 205, 300; Isti, VIII, 1886., 15.

⁶¹ Izvorno svjedočanstvo jedne od najpoznatijih povijesnih opsada Zadra – križarsko-mletačkog pohoda iz 1202. godine – nalazi se u pisanim kronikama sudionika G. de Villhardouina i R. de Clarija – vidi: P. SKOK, 1951. Kronika anonimnog pisca protumletačke orijentacije “*Obsidio Jadrensis*”, oko čijeg autorstva još uvijek nema ujednačenog mišljenja, vrijedan je izvor podataka iz vremena najveće mletačke opsade Zadra 1345. godine – vidi: N. BUDAK, 1984., 353 – 358; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, 1976., 298 – 299.

nešto kasniji zapis iz prve polovine XVI. stoljeća, u kojem se navodi problem urušavanja dijela jugozapadnih zidina pod naletom jakog vjetrova.⁶² Znatan poticaj mletačkim vlastima za obnovu i gradnju novih utvrda bio je i osjetan nedostatak objekata za smještaj većeg broja vojnika.

Širenjem Citadele u jugoistočnom uglu grada, pored Kaštela u sjeverozapadnom dijelu, stvoreno je još jedno važno obrambeno uporište. Zapadni i južni zid utvrde iz temelja su ponovo sagrađeni, a u unutrašnjosti su nastale nove međukatne konstrukcije kojima se pristupalo preko vanjskog stubišta u samom uglu dvorišta Citadele.⁶³

Posebno zanimljivi detalji fortifikacijske arhitekture Citadele sačuvali su se na njezinom sjeverozapadnom dijelu. Na spoju zapadnog i sjevernog zida podignute su dvije kule organski povezane s pripadajućim zidovima. Glavni ulaz u utvrdu nalazio se sa sjeverne strane i sadržavao je dvostruka vrata: manja vrata namijenjena pješacima u potpunosti su očuvana, a veća namijenjena zaprezi i konjanicima sačuvana su samo u tragovima. Njihovu vjernu rekonstrukciju omogućuju odgovarajuća kolna vrata s unutrašnje strane kule, postavljena u inverznom položaju. (Sl. 23.) Sačuvani su i detalji kamenih konzola sa zupcima, koje su služile oslanjanju konstrukcije spušenog pokretnog mosta. Pristup kuli na uglu zapadnog zida utvrde odvijao se preko unutrašnjeg dvorišta. Njezina vrata također su djelomično sačuvana, a maksimalna sačuvana visina izvornog zida iznosi oko 7 metara.⁶⁴ Istoj fazi radova na utvrdu pripada i izgradnja barbakana duž vanjske strane istočnog zida Citadele, namijenjenog obrani gradskih vrata.⁶⁵

Utvrda Citadela karakterističan je primjer srednjovjekovne obrambene utvrde, kako na prostoru Hrvatske, tako i u ostalim dijelovima Europe. Prilikom obnove zadarskih fortifikacija u XVI. i XVII. stoljeću, kada sustav bastiona nepravilnih oblika zamjenjuje srednjovjekovno linearno nizanje četverokutnih kula, Citadela je postala sastavnim dijelom novoizgrađenog bastiona, što je i omogućilo očuvanje izvornih srednjovjekovnih elemenata. Nasipi bastiona zatvorili su južni i istočni zid utvrde, dok su sjeverna i zapadna strana ostale otvorene.⁶⁶

Na potezu srednjovjekovnih gradskih zidina između Citadele i Trga Petra Zoranića nalazi se veći broj utvrđenih segmenata koji omogućuju rekonstrukciju gotovo cijelog poteza zidina. U neposrednoj blizini sjevernog zida Citadele otkriven je spoj gradskog zida i utvrde,⁶⁷ a istom obrambenom potezu pripadaju i ranije spomenuti ostatci srednjovjekovnog i ranosrednjovjekovnog zida iz dvorišta Pomorske škole.

---

⁶² I. PETRICIOLI, 1974., 13, bilj. 23.

⁶³ P. VEŽIĆ, 1990., 15, 16.

⁶⁴ Isti, 1990., 15.

⁶⁵ A. DEANOVIĆ, 1978., 45.

⁶⁶ P. VEŽIĆ, 1990., 19.

⁶⁷ I. PETRICIOLI, 1965., 190, 194, sl. 22.

Najbolje sačuvani dio romaničkih zidina nalazi se na Trgu Pet bunara – mletačkoj cisterni iz druge polovine XVI. stoljeća, izgrađenoj nad srednjovjekovnim umjetno prokopanim jarkom koji je štitio prilaz gradu.⁶⁸ (*Sl. 24.*) Još početkom istog stoljeća jarak je bio u funkciji obrambenog kanala, a budući da je zbog dubine u njega prodiralo more, postojali su i prijedlozi o proširenju koje bi omogućilo prolazak galijom.⁶⁹

Prokopavanje kanala – jarka (tal. *fossa*) – duž vanjske strane kopnenih gradskih zidina, kojim je unutrašnja gradska luka povezana s pomoćnim pristaništem na južnoj obali grada, najčešće se pripisuje srednjovjekovnim zahvatima. Neki od zahvata zabilježeni su i u službenim mletačkim ispravama, a najstariji poznati dokumenti takve vrste potječu s početka XV. stoljeća.⁷⁰

Poput mnogih gradova antičkog doba, Jader je imao dva brodska pristaništa. Jedan u glavnoj unutrašnjoj luci (*portus inferior*) sa sjeverne strane grada, a drugi s vanjske strane, duž južne obale okrenute otocima.⁷¹ Najpogodnije pristanišno mjesto na tom dijelu odgovara položaju današnje lučice Foša. (*Sl. 18.*) S obzirom na pisane potvrde, povezanost unutrašnje i vanjske gradske luke u kasnom srednjem vijeku nije dvojbena,⁷² no vrlo izgledno antičko podrijetlo prokopa kojim su sjeverno i južno pristanište mogli biti povezani teško je sa sigurnošću ustvrditi. U prilog lociranju pomoćnog pristaništa pod jugoistočnim dijelom gradskih zidina u srednjem vijeku, moguće je izdvojiti detalj s poznate ilustracije Zadra iz putopisa njemačkog heraldičara Konrada von Grünemberga koji je u XV. stoljeću zapisao svoje dojmove o gradovima duž istočne obale Jadrana i popratio ih crtežima – danas vrijednim izvorima podataka o srednjovjekovnoj urbanističkoj slici pojedinih gradova.⁷³ Postoje dvije verzije putopisa, čiji se crteži razlikuju u manjim detaljima. U lijevom rubnom dijelu crteža gradske jezgre Zadra koji se čuva u Karlsruheu nalazi se zanimljiv detalj, koristan glede pitanja razvoja jugoistočne zadarske lučice Foša. Primjetno je uvlačenje mora prema unutrašnjosti i skretanje linije zidina nadvišenih ponekim jarbolom jedrenjaka. (*Sl. 25.*)

Rješavanju problema povezanosti dviju gradskih luka u antici može poslužiti vjerojatno najstarija ilustracija Zadra, točnije njegove jugozapadne obale, koja se nalazi

---

⁶⁸ G. BERSA, 1926., 89 – 90.

⁶⁹ I. PETRICIOLI, 1965., 183.

⁷⁰ Š. LJUBIĆ, VII, 1882., 300; Isti, IX, 1890., 335. Najstariji službeni dokument o radovima na jarku duž jugoistočne strane gradskih zidina potječe iz 1419. godine, kada su, prema odluci mletačkog Senata, na iskopavanju zapuštenog i gotovo zatrpanog srednjovjekovnog jarka uz naplatu angažirani seljaci iz kotara te sa zadarskih otoka – Š. LJUBIĆ, VII, 1882., 206; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, 1976., 131.

⁷¹ N. CAMBI, 2001., 144, 150 – 151.

⁷² G. BERSA, 1926., 89 – 90; I. PETRICIOLI, 1965.a, 493 – 529; Isti, 1965.b, 183.

⁷³ E. PIVČEVIĆ, 1988., 185 – 195; Isti, 1980., 23 – 43.

među reljefnim prikazima Trajanova stupa u Rimu, podignutog u čast carevim pohodima na Daciju.

Identifikacijom gradova rimske Dalmacije koji su prikazani na stupu bavili su se mnogi autori, različito interpretirajući carevu rutu.⁷⁴ Većina prihvaća ankonitansku luku kao polaznu točku Trajanova drugog pohoda, dok su tumačenja sljedeće iskrcajne luke vrlo raznolika.⁷⁵ Prema novijoj interpretaciji tog dijela reljefa, carev iskrcaj na suprotnoj obali Jadrana odvija se u Jaderu.⁷⁶ (Sl. 26.) Štoviše, N. Cambi smatra da je carev boravak u tom gradu predstavljen na dvjema uzastopnim scenama. Jedna prikazuje iskrcavanje na jugozapadnoj obali grada, po svemu sudeći na pomoćnom južnom pristaništu, dok drugom scenom dominiraju mirno privezane galije s ponekim vojnikom u pripremi za daljnja isplovljavanja. Položaj privezanih galija, u odnosu na prethodnu scenu iskrcaja, upućuje na neko drugo pristanište suprotne orijentacije, što izrazito podsjeća na stvaran geografski položaj i prostorni odnos sjeverne (unutrašnje) gradske luke Jadera i one pomoćne u jugozapadnom dijelu grada. Prikazi s Trajanova stupa upućuju na mogućnost povezanosti dviju jadertinskih luka nekim plovnim kanalom. Imajući u vidu srednjovjekovne i kasnije podatke o povezivanju lučice Foša s današnjim Jazinama, logičan položaj prokopa kojim bi se odvijala brža komunikacija među lukama jest upravo mjesto spoja poluotoka s kopnom u njegovom jugoistočnom dijelu.⁷⁷

Najbolje sačuvanim segmentom zadarskih srednjovjekovnih zidina nad današnjim Trgom Pet bunara dominira peterokutna obrambena kula. Povijesne kronike Zadra spominju nekoliko njenih različitih naziva: u XVII. stoljeću koristi se naziv *Kula sv. Marcele*,⁷⁸ u XVIII. st. *Buovo d'Antona* – prema liku iz popularnog srednjovjekovnog viteškog romana,⁷⁹ dok je naziv *Bablja kula*, koji se još uvijek može čuti u govornom jeziku, nastao pogrješnim povezivanjem arhivskih podataka s vidljivim ostacima

---

⁷⁴ Prvu fotografsku dokumentaciju cjelovite reljefne trake stupa izradio je K. Cichorius krajem XIX. stoljeća (K. CICHORIUS, *Die Reliefs der Trajansaule*, I – III, Berlin, 1896. – 1900.). Time je omogućena detaljna analiza uprizorenja, što je ujedno značilo i početak suprotstavljanja raznih stručnih mišljenja.

⁷⁵ Iscrpan povijesni pregled tumačenja Trajanovih pohoda i reljefnih prikaza na stupu vidi kod: K. ČVRLJAK, 1996., 31 – 55. Autor je, između ostalog, upravo u prikazu u kojem N. Cambi prepoznaje *portus interior* antičkog Zadra nastojao prepoznati luku rimske Skardone.

⁷⁶ N. CAMBI, 2001., 150. Cambi se vodio Cichoriusovom numeracijom prikaza na stupu prema kojoj su jadertinske epizode označene brojevima LXXIX, LXXX, LXXXI, LXXXII. Detaljna tumačenja stupa u cjelini vidi kod: F. COARELLI, 1999., 45 i dalje.

⁷⁷ Detaljne argumente ovog tumačenja vidi kod: N. CAMBI, 2001., 150 – 151.

⁷⁸ T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, 1987., 539.

⁷⁹ J. BERSA, 1926., 90. Dotični vitez Buovo d'Antona, stvarna povijesna ličnost, navodno je bio zatočen u nekoj kuli na području Dalmacije.

zidina.⁸⁰ Naziv *Kapetanova kula* povezan je s obližnjim sjedištem gradskog kapetana zaduženog za vojničke poslove u gradu i njegovom jurisdikcijskom području.⁸¹

Tijekom stoljeća kula je pretrpjela određene preinake, no još uvijek odražava izgled tipičnih srednjovjekovnih kula koje su se uzdizale duž cijelog perimetra zadarskih zidina.⁸² Zajedno s pripadajućim segmentom romaničkih zidina, kula je tijekom stoljeća bila zakrčena stambenom arhitekturom.⁸³ Njezino stradavanje u II. svjetskom ratu omogućilo je otkriće kule, zidina i pratećih detalja fortifikacijskog karaktera poput kruništa, šetnice i strijelnica karakteristična otvora. U poslijeratnoj obnovi sve naknadne intervencije su uklonjene kako bi spomenuti elementi srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture ponovo došli do izražaja.⁸⁴ Prema Suićevu mišljenju, konzervacija cijelog sklopa, a poglavito završnog dijela zida, nije provedena u skladu s načelima suvremene konzervacije. On navodi pogriješku u prezentaciji okomitog loma zida okrenutog prema sjeveroistoku, koji je umjesto prikaza autentične tehnike gradnje slijedom kamena i ispune, začepljen kosim zidom.⁸⁵ (*Sl. 27.*)

Ostatci romaničkog zida otkriveni su u nastavku izoliranog segmenta na Trgu Pet bunara u pravcu sjeveroistoka. Zabilježio ih je J. Bersa prilikom spominjanih istraživanja na prostoru Trga Petra Zoranića početkom XX. stoljeća, a nedavna revizijska istraživanja potvrdila su njegove bilješke, kao i nedvojbenu pripadnost izoliranom segmentu srednjovjekovnog zida na Trgu Pet bunara.⁸⁶ Posebnost novotkrivenog dijela srednjovjekovnih fortifikacija predstavljaju ostatci gradskih vrata. (*Sl. 28.*) Imajući na umu njihovu dobru očuvanost i kvalitetnu gradnju, Bersa ih je pogriješno protumačio i povezao s renesansnim fortifikacijama, dok ih je V. Brunelli pripisao srednjovjekovnom arsenalu.⁸⁷ Na drugom mjestu Brunelli zaključuje kako su izgrađena na temeljima starijih, antičkih vrata, kao i srednjovjekovne zidine s lijeve i

---

⁸⁰ Položaj srednjovjekovne kule Babe na prostoru Citadele starim autorima nije bio poznat pa su naišavši na naziv *turris Babarum*, o kojoj govore mletački spisi, pretpostavili da se odnosi na kulu u neposrednoj blizini Kopnenih vrata – V. BRUNELLI, 1904., 231.

⁸¹ Zadar je jedini grad mletačke Dalmacije koji je u XVIII. stoljeću imao gradskog kneza i kapetana, dok je u većini gradova funkciju građanskih i vojničkih poslova obavljala jedna osoba (knez kapetan ili samo knez) – T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, 1987., 463.

⁸² Prepoznatljivo kupolasto zdanje s terasom na vrhu kule rezultat je pregradnje iz XVII. stoljeća, kada je, između ostalog, uklonjena i drvena krovna konstrukcija, poznata s brojnih srednjovjekovnih ilustracija Zadra. Prizemna vrata na južnom zidu kule rezultat su preinaka u XIX. stoljeću, kada je dotadašnje vanjsko stubište zamijenjeno unutrašnjim – T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, 1987., 539; E. PIVČEVIĆ, 1988., 185 – 195; I. PETRICIOLI, 1965., 186; Isti, 1965.a, 493 – 529.

⁸³ I. PETRICIOLI, 1965.b, 184.

⁸⁴ Isti, 1958., 112; Isti, 1965., 185 – 186.

⁸⁵ M. SUIĆ, 2003., 202.

⁸⁶ I. FADIĆ, 2007., 416 – 417.

⁸⁷ J. BERSA, 1910., 204 – 205.

desne strane koje su, prema njegovom mišljenju, također podignute na ostacima rimskih zidina građenih od velikih kvadratnih kamenih blokova.⁸⁸

Srednjovjekovna gradska vrata nalaze se na osi glavnog antičkog odnosno ranocarskog ulaza u grad.⁸⁹ Nešto su mlađa od romaničkog zida kojem pripadaju i vrlo su vjerojatno zamijenila neka starija vrata.⁹⁰ Vremenski su bliska peterokutnoj kuli, srodnoj primjerima francuske fortifikacijske arhitekture iz XIII. stoljeća.⁹¹ Preciznije podatke o gradnji zadarske kule pružila je analiza pripadajućeg kamenog grba koji je smješten u prizemnom dijelu njezine sjeveroistočne strane. Ustvrdeno je kako bi stilizirani prikaz gradskih zidina s tri kule i isto toliko otvora vrata mogao odgovarati heraldičkom znaku mletačke obitelji Tiepolo, čiji članovi su obnašali dužnost zadarskog kneza.⁹² Notarski zapisi potvrđuju djelovanje kneza Jakova Tiepola u razdoblju od 1277. do 1290. godine,⁹³ a upravo se njemu pripisuju i važni komunalni zahvati poput popločavanja na prostoru gradske luke, od Kaštela prema Arsenalu. Moguće je, stoga, da se Tiepolov graditeljski zahvat proširio i na jugoistočni potez kopnenih zidina, odnosno na podizanje peterokutne kule što je trajno obilježeno postavljanjem grba.⁹⁴

* * *

Jugoistočni dio povijesne jezgre Zadra iznimno je bogat materijalnim ostacima fortifikacijske arhitekture, koji zorno oslikavaju postupni razvoj obrambenog pojasa od prvih stoljeća grada do kasnog srednjeg vijeka. Izgradnju ranocarskih gradskih zidina treba promatrati u kontekstu rimske reurbanizacije liburnskog naselja. Riječ je o važnom procesu transformacije kojim je Jader poprimio izgled klasičnog rimskog grada. To se u prvom redu postizalo uvođenjem neizostavnih urbanih sadržaja, često praćenih velikim građevinskim zahvatima. Vremenski srodna izgradnja zidina na samim počecima Augustove vladavine jest izgradnja jadertinskog foruma, čiju su detaljniju kronologiju nastanka omogućila arheološka istraživanja iz 80-ih godina XX. stoljeća nad sjeverozapadnim dijelom foruma.⁹⁵

---

⁸⁸ V. BRUNELLI, 1913., 125 – 126, fig. 42, fig. 43.

⁸⁹ J. BERSA, 1910., 205; V. BRUNELLI, 1913., 125; I. FADIĆ, 2007., 417. Vrata su široka 2,88 m, a od rimskih slavolučnih vrata udaljena su 14 metara.

⁹⁰ Nije isključena mogućnost postojanja ranijih vratiju na istom položaju, poglavito ako se uzmu u obzir okolni ostatci kasnoantičke arhitekture, po svemu sudeći dijelovi propugnakula – I. FADIĆ, 2007., 417 – 418.

⁹¹ I. PETRICIOLI, 1965., 187.

⁹² F. SMILJANIĆ, 1995., 379 – 384.

⁹³ V. BRUNELLI, 1913., 426.

⁹⁴ F. SMILJANIĆ, 1995., 382.

⁹⁵ Riječ je o prostoru vrta Nadbiskupske palače, gdje je uslijed manjih sondažnih istraživanja otkriveno kameno krunište zdenca s natpisom koji donosi ime pokrovitelja prve faze izgradnje foruma u

Dobrom očuvanju materijalnih tragova zidina iz različitih razvojnih faza na jugoistočnom potezu grada doprinio je i niz sretnih povijesnih okolnosti. Tako je prilikom izgradnje renesansnog sustava bastiona napravljen veći prostorni odmak u odnosu na zatečeni srednjovjekovni pojas zidina, što je očuvane ostatke starije arhitekture učinilo dostupnima. U ostalim dijelovima grada, poglavito duž morskih strana gdje nije bilo prostora za širenje, obrambeni sustav bastiona uglavnom je poništio starije fortifikacije.

Od druge polovine XVI. stoljeća prilaz jugoistočnoj strani grada štiti najveći i najvažniji renesansni bastion Ponton, kasnije poznatiji pod nazivom Grimani prema imenu mletačkog providura kojemu se izgradnja pripisuje.⁹⁶ Tijekom XVIII. stoljeća višestoljetno usavršavanje zadarskih fortifikacija doseglo je vrhunac, a grad je ostavljao dojam neosvojive utvrde. (Sl. 29.) Moćnoj utvrdi Forte, smještenoj na prostoru nekadašnjeg srednjovjekovnog predgrađa ili varoši sv. Martina, pridodan je niz fortifikacijskih elemenata poput sustava niskih nasipa (tzv. šančeva) i manje poligonalne utvrde na kopnenoj strani nazvane Mezzaluna. Između Mezzalune i utvrde Forte bio je prokopan i plovni kanal, koji je kopneni prilaz gradu učinio gotovo nemogućim.⁹⁷

Tijekom povijesti gradske zidine su poprimale različiti značaj, od gotovo simboličnog do prijeko potrebnog obrambenog elementa, kao što je bilo u razdoblju kasne antike ili ranog srednjeg vijeka, obilježenima velikim političkim promjenama i učestalim ratovima. Fortifikacije su bile neizostavne i u nadmetanju srednjovjekovnih autonomnih komuna, a posebno ubrzan razvoj fortifikacijske arhitekture u kasnom srednjem vijeku rezultat je nezaustavljivog širenja Osmanskog Carstva.

Bilo da su imale simboličnu ili stvarnu obrambenu funkciju, izgradnja gradskih zidina imala je posebnu važnost za urbanu zajednicu. Sukladno rimskoj tradiciji privatnih munificijencija, mnogi uglednici su ulagali svoj novac upravo u podizanje zidina, pojedinih segmenata ili pripadajućih fortifikacijskih objekata. U srednjem vijeku održavanje i izgradnju zidina uglavnom financiraju građani prema odredbama gradske uprave ili državnog vrha, što je bio slučaj i u razdoblju mletačke dominacije Dalmacijom od XV. do XVIII. stoljeća.

Posljednji veliki radovi dogradnje zadarskih fortifikacija, prije negoli su izgubile izvornu namjenu, provedeni su za vrijeme druge austrijske uprave u Dalmaciji od 1814. do 1918. godine, iako su neki zahvati bili započeti još za kratkog

---

razdoblju između 25. – 27. g. pr. Kr. i vjerojatno prvog prokonzula Ilirika – *Cneius Baebius Cnei filius Tamphilus Vala Nemonianvs* – vidi: I. FADIĆ, 1986., 409 – 434; Isti, 1999., 47 – 54.

⁹⁶ Izgradnja se pripisuje generalnom providuru Alviseu Grimaniju – I. PETRICIOLI, 1958., 110; T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, 1987., 277 – 281; M. PETRICIOLI, 1992., 543 – 553.

⁹⁷ I. PETRICIOLI, 1958., 121, br. 58; Isti, 1978., 111.

trajanja prve uprave od 1797. do 1804. godine.⁹⁸ Srodni zahvati u to su se vrijeme provodili u gotovo svim važnijim obalnim i otočnim gradovima, sve dok sredinom XIX. stoljeća nije došlo do smirivanja političkih prilika u Europi i postupnog razoružavanja primorskih gradova. Današnji izgled zadarskih zidina i utvrda uglavnom je rezultat tog razoružavanja, odnosno otvaranja gradova prema službenoj carskoj odluci, a to je podrazumijevalo rušenje povijesnih zidina, kula i utvrda. Zadar je proglašen otvorenim gradom 1868. godine,⁹⁹ nakon čega je pojedine dijelove zidina preuzela općina, a ostalo je prodano privatnicima. Utvrđenja duž južne morske obale većinom su uklonjena, a ona prema luci su snižena. Mnogi dijelovi fortifikacijske arhitekture dobili su nove sadržaje u skladu s potrebama tadašnjeg života. Djelomično su pretvoreni u parkove i šetališta, od kojih su neka s vremenom pretvorena u kolne zone.¹⁰⁰ Dekret o otvaranju zidinama opasnih gradova u drugoj polovini XIX. stoljeća u mnogočemu je odredio suvremenu urbanističku vizuru gradova na našoj obali Jadrana, kako Zadra tako i Splita, Trogira, Pule i niza drugih.¹⁰¹

***

LITERATURA

- Lukša BERIĆ, "Obalna utvrđenja na našoj obali", *Pomorski zbornik*, I, Zagreb, 1962., 217 – 263.
- Josip BERSA, "Ausgrabungen auf dem Campo Colonna zu Zara", *Jahrbuch für Altertumskunde*, IV, Wien, 1910., 194 – 213.
- Giuseppe (Josip) BERSA, *Guida storico-artistica di Zara. Catalogo del R. Museo di S. Donato*, Trieste, 1926., 89 – 90.
- Carlo Federico BIANCHI, *Memorie di Zara*, Zara, 1875.
- C. F. BIANCHI, *Antichità romane e medioevali di Zara*, Zara, 1883.
- Vitaliano BRUNELLI, "Opera fortificatoria di Zara", *Rivista dalmatica*, III, 5, Zara, 1904., 215 – 250.
- V. BRUNELLI, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCCXV*, Trieste, 1913.
- Neven BUDAK, "Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 23, Zadar, 1984., 353 – 358.

---

⁹⁸ S. PIPLOVIĆ, 1993., 27 – 39.

⁹⁹ Točan datum: 14. prosinac 1868. – M. STAGLIČIĆ, 1988., 8. Prvim otvorenim gradom na dalmatinskoj obali postao je Split 1845. godine – S. PIPLOVIĆ, 1993., 39.

¹⁰⁰ Prvi gradski park uređen je na bastionu Grimani početkom XIX. stoljeća, točnije 1829. godine, što je ujedno i prvi javni park unutar gradskih zidina na prostoru Dalmacije – M. STAGLIČIĆ, 1988., 7; M. PETRICIOLI, 1992., 543 – 553. O utvrđivanju obalnih gradova duž istočne obale Jadrana za vrijeme austrijske uprave tim prostorom te kasnijoj demilitarizaciji gradova vidi: S. PIPLOVIĆ, 1993., 25 – 62.

¹⁰¹ Pregled utvrđenja duž istočnojadranske obale vidi kod: L. BERIĆ, 1962., 217 – 263.

- Nenad CAMBI, “Strutture portuali e rotte marittime nell’Adriatico di età romana”, *Antichità altoadriatiche*, XLVI, Trieste – Roma, 2001., 137 – 160.
- Francesco COARELLI, *La Colonna Traiana. Roma nelle Immagini*, Editore Colombo, Roma, 1999.
- Krešimir ČVRLJAK, *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, Zagreb – Skradin, 1996.
- Ana DEANOVIĆ, “Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj”, *Rad JAZU, Razred za likovne umjetnosti*, 381 (8), Zagreb, 1978., 35 – 48.
- Ivo FADIĆ, “Ime prokonzula Cn. Tamphila Vale na zdencu foruma Jadera”, *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 1986., 409 – 434.
- I. FADIĆ, “Gneius Baebius Temphilus Vala Numonianus – ‘graditelj’ foruma, patron Jadera i prvi prokonzul Ilirika”, *Histria antiqua*, 5, Pula, 1999., 47 – 54.
- I. FADIĆ, “Zaštitna arheološka istraživanja na Trgu Petra Zoranića u Zadru”, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, Zagreb, 2007., 415 – 418.
- Kornelija APPIO GIUNIO, “Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju”, *Histria antiqua*, 5, Pula, 1999., 55–66.
- K. APPIO GIUNIO, “Bedemi na natpisima Liburnije”, *Histria antiqua*, 7, Pula, 2001., 50 – 51.
- M. GLAVINIĆ, “Iscrizioni inedite: Zara”, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 14, Spalato, 1891., 33–34.
- *Hrvatski muzeji – Izvješća*, Muzejski dokumentacijski centar, 2003. i 2004.
- Boris ILAKOVAC, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982., 155.
- B. ILAKOVAC, “Kameni žljebovi akvedukta Biba – Jader”, *Diadora*, 9, Zadar, 1980., 327–340.
- Nada KLAJIĆ – Ivo PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976.
- Ivan LUČIĆ, *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, prijevod – B. Kuntić-Makvić, Latina et Graeca, VPA, Zagreb, 1986.
- Šime LJUBIĆ, *Listine o odnosajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, VI, VII, VIII, IX, JAZU, Zagreb, 1878., 1882., 1886, 1890.
- Julijan MEDINI, “Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti*, 6, Zadar, 1969., 45–74.
- Branka NEDVED, “Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća”, *Diadora*, 14, Zadar, 1992., 109 – 263.
- Stijepo OBAD (ur.), *Ulice i trgovi grada Zadra*, Zadar, 2001.
- Ivo PETRICIOLI, “Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije”, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, II, Zadar, 1958., 101 – 124.
- I. PETRICIOLI, “Dva tisućljeća zadarskog urbanizma”, *Urbs*, 2, Split, 1959., 65 – 72.
- I. PETRICIOLI, “Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, 1965., 493 – 529.
- I. PETRICIOLI, “Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih zidina”, *Diadora*, 3, Zadar, 1965.a, 169 – 203.
- I. PETRICIOLI, “Lik Zadra u srednjem vijeku”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XI-XII, Zadar, 1965.b, 143 – 186.

- I. PETRICIOLI, “Zadar na prijelomu 15. i 16. stoljeća”, *Zbornik radova o Federiku Grisogonu*, Zadar, 1974., 9 – 26.
- I. PETRICIOLI, “Prinove istraživanju srednjovjekovnog lika Zadra”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 28 (15), Zadar, 1989., 145 – 156.
- Mirna PETRICIOLI, “Gradski perivoj u Zadru”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 32, Split, 1992., 543 – 553.
- Stanko PIPLOVIĆ, “Primorske fortifikacije 19. stoljeća na istočnom Jadranu”, *Katalog izložbe Hrvatske obalne utvrde u 19. i 20. stoljeću*, Povijesni arhiv Split, listopad 1993., 27 – 39.
- Edo PIVČEVIĆ, “Konrad Von Grünemberg’s Visit to Croatian Coastal Towns 1486”, *British Croatian Review*, 17, Bristol, 1980., 23 – 43.
- E. PIVČEVIĆ, “Jedno svjedočanstvo o hrvatskim gradovima iz godine 1486.”, *Rad JAZU*, 426, Zagreb, 1988., 185 – 195.
- Tomislav RAUKAR – Ivo PETRICIOLI – Franjo ŠVELEC – Šime PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom 1409. – 1797.*, Zadar, 1987.
- Petar SKOK, *Tri starofrancuske hronike o Zadru u godini 1202.*, Zagreb, 1951.
- Franjo SMILJANIĆ, “Iz urbane topologije srednjovjekovnog Zadra”, *Petriciolijev zbornik*, I, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, Split, 1995., 379 – 384.
- Marija STAGLIČIĆ, *Graditeljstvo u Zadru 1868. – 1918.*, Zagreb, 1988.
- Mate SUIĆ, “Izveštaj o arheološkim iskapanjima u Zadru”, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 1949., 199 – 221.
- M. SUIĆ, “Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Zadra”, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, II, Zadar, 1958., 13 – 50.
- M. SUIĆ, “Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra”, *Zbornik Zadar*, Zagreb, 1964., 117 – 128.
- M. SUIĆ, “Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti*, 14-15, Zadar, 1976., 533 – 552.
- M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.
- M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, II. dopunjeno izdanje, Zagreb, 2003.
- Pavaša VEŽIĆ, “Rezultati istraživanja u prostoru Citadele u Zadru”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 16, Zagreb, 1990., 8 – 42.
- VITRUVIJE, *Deset knjiga o arhitekturi*, (prijevod s latinskog: Matija Lopac, Vladimir Bedenko), Zagreb, 1999.
- John Bryan WARD-PERKINS, *Roman Imperial Architecture*, second edition, Yale University Press, New Haven and London, 1994.

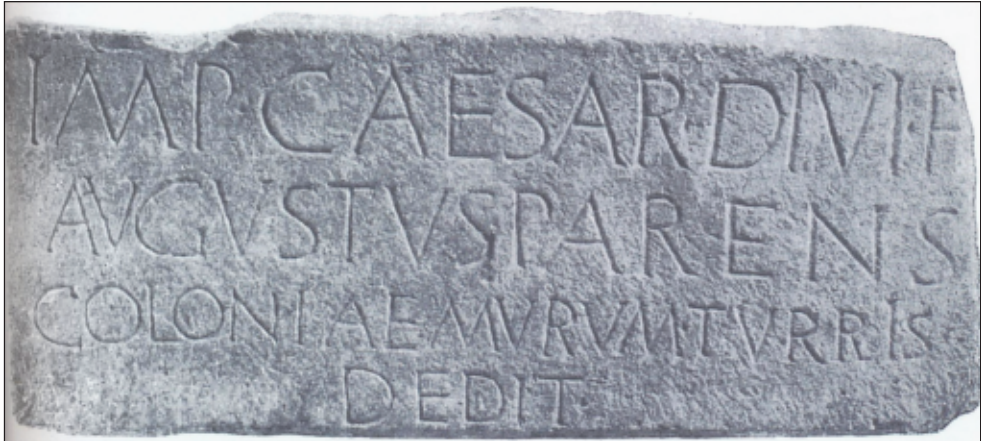
ILUSTRACIJE

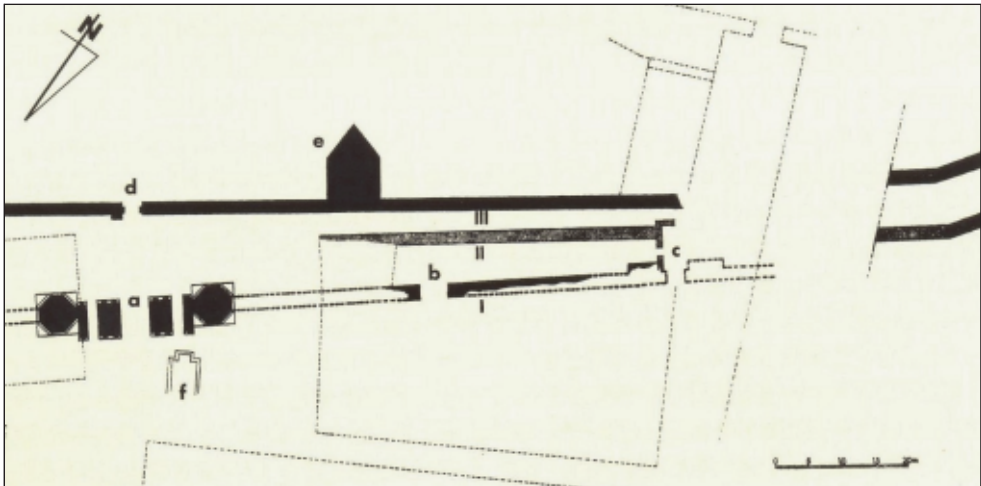
Sl. 1. Zadar, današnja Obala Petra Krešimira IV. neposredno nakon rušenja jugozapadnih zidina (preuzeto iz: S. OBAD /ur./, 2001.)

Sl. 2. Zračni snimak jugoistočne strane povijesne jezgre Zadra

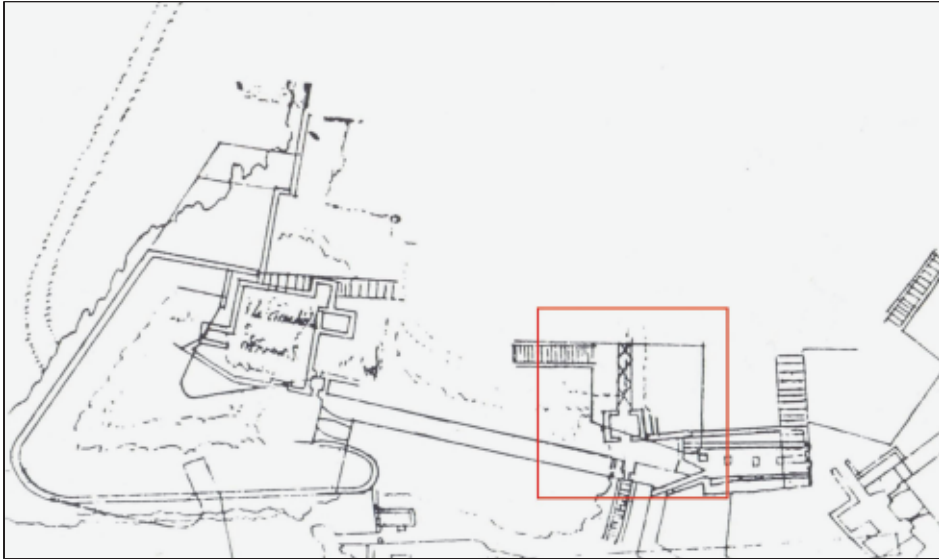

Sl. 3. Epigrafska potvrda Augustove munificijencije u koloniji Jader, Arheološki muzej Zadar (preuzeto iz: K. APPIO GIUNIO, 2001.)

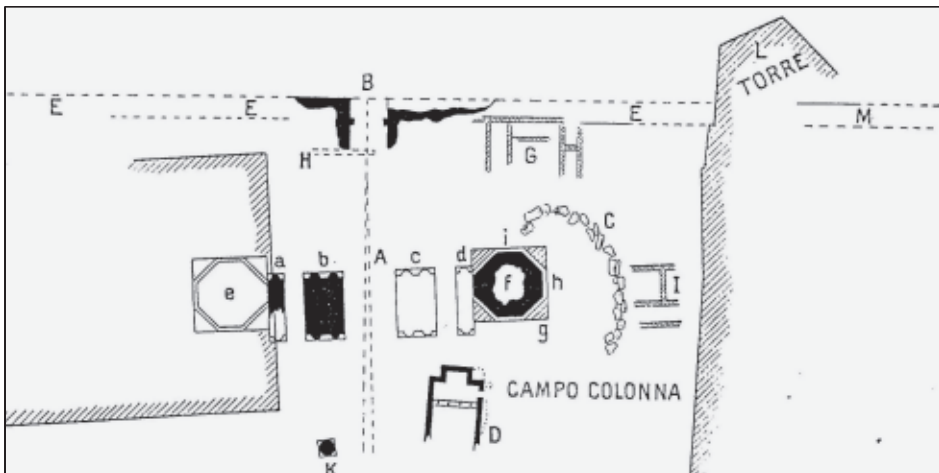

Sl. 4. Središnji dio jugoistočnog poteza gradskih zidina: a – glavna gradska vrata sa slavlulukom; b – srednja rimska vrata (*Porta Media*); c – posljednja u nizu rimska vrata na jugoistočnom potezu zidina; d – srednjovjekovna gradska vrata; e – srednjovjekovna kula (Kapetanova kula); f – ranosrednjovjekovna (kasnoantička?) crkvice (preuzeto iz: M. SUIĆ, 2003.)

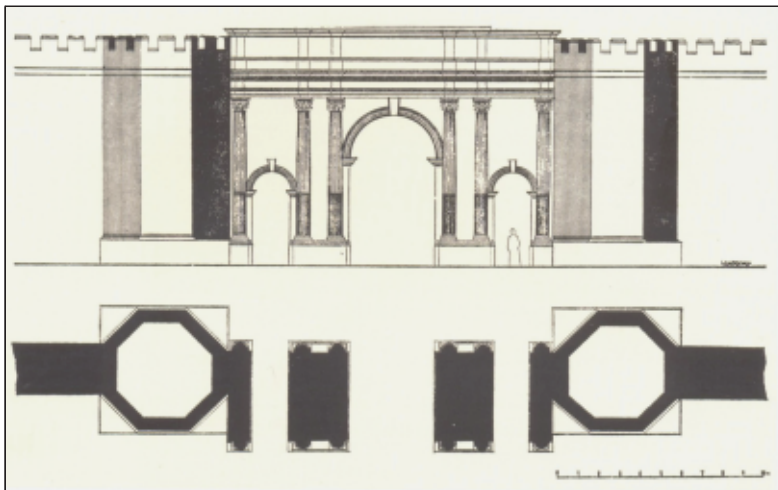
Sl. 5. Tlocrt Kopnenih vrata (*Porta terraferma*) s tragovima starije fortifikacijske arhitekture (preuzeto iz: I. PETRICIOLI, 1989.)

Sl. 6. Situacijski plan istraženog prostora Trga Petra Zoranića s početka XX. stoljeća (preuzeto iz: J. BERSA, 1910.)

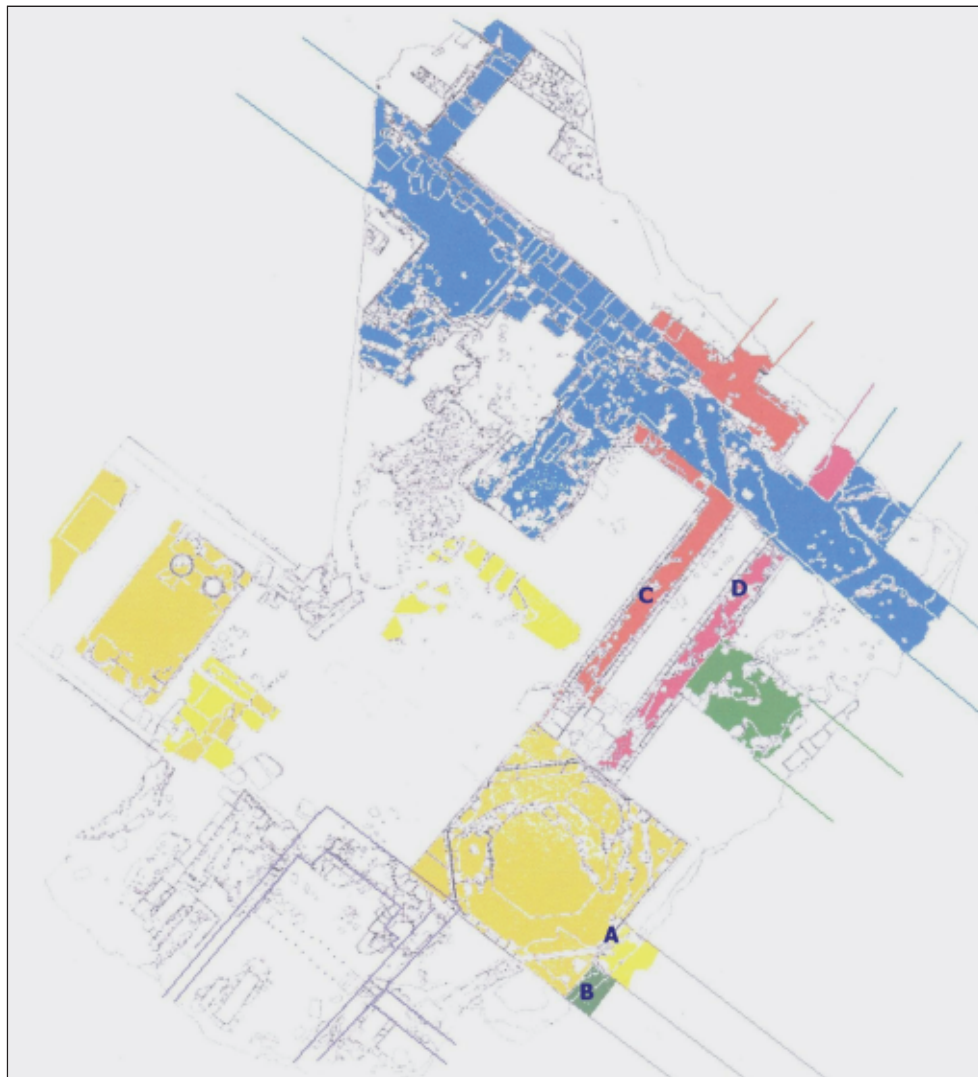
Sl. 7. Panoramski snimak Trga Petra Zoranića za vrijeme posljednjih istraživanja 2006. i 2007. godine (snimio I. Fadić)

Sl. 8. Rekonstrukcija slavluka na ranocarskim gradskim vratima Jadera (preuzeto iz: M. SUIĆ, 2003.)

Sl. 9. Dio baze malog bočnog nosača na sjevernom dijelu slavoluka
prislonjenog oktogonalnoj kuli pod stambenom arhitekturom (snimila V. Jović)

Sl. 10. Novoistraženi ostatci arhitekture na Trgu Petra Zoranića, razvojne faze: žuta = rano I. stoljeće (ranocarški period); tamnožuta = kasno I. stoljeće; lila = IV. stoljeća; crvena = V. stoljeće; zelena = kraj VI. stoljeća; ljubičasta = IX. – X. stoljeće (?); plava = XII. – XIII. stoljeće (preuzeto iz: I. FADIĆ, 2007.)

Sl. 11. Trg Petra Zoranića, paralelni kasnoantički zidovi okomito postavljeni na oktogonalnu kulu antičkih gradskih vrata (snimila V. Jović)

Sl. 12. Produžetak kasnoantičke zidne strukture prema vanjskoj strani srednjovjekovnog obrambenog pojasa (snimio I. Fadić)

Sl. 13. Dvorište današnje Pomorske škole prilikom arheoloških istraživanja, ostatci dviju različitih razvojnih faza gradskih zidina (preuzeto iz: I. PETRICIOLI, 1965.)

Sl. 14. Ranocarski blokovi sekundarno upotrijebljeni u izgradnji ranosrednjovjekovnog zida koji presjeca pod rimske luksuzne kuće na prostoru Citadele (preuzeto iz: P. VEŽIĆ, 1990.)

Sl. 15. Prostorni odnos triju različitih faza gradskih zidina pred “Dječjim dispanzerom”, s lijeva na desno: ranocarska, kasnoantička, srednjovjekovna faza (snimila V. Jović)

Sl. 16. Segment kasnoantičkog gradskog zida pred zgradom “Dječjeg dispanzera” s pogledom na pravokutni otvor (vrata?) i spolije od kojih je zid građen (snimila V. Jović)

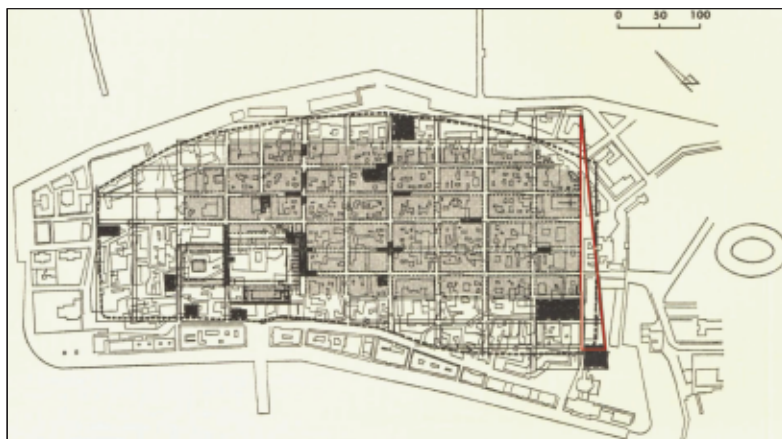

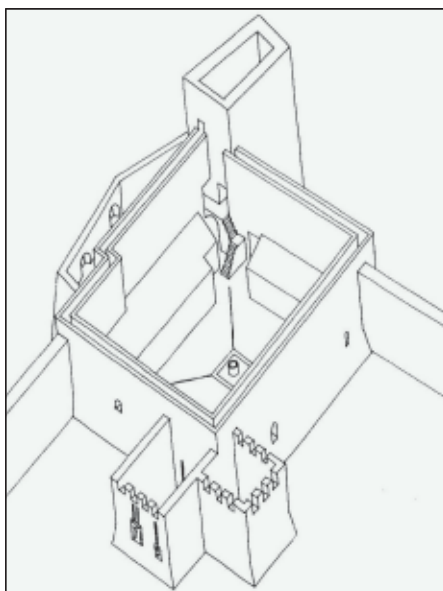
Sl. 17. Pogled na jugoistočni ugao grada i srednjovjekovnu utvrdu Citadela

Sl. 18. Pogled na današnju lučicu Foša (snimila V. Jović)

Sl. 19. Tlocrtni prikaz otklona ranocarske linije zidina i pravca posljednjega gradskog kardaa (prema: M. SUIĆ, 2003.)

Sl. 20. Grafička rekonstrukcija Citadele (prema stanju na maketi iz Pomorskog muzeja u Veneciji) s kulom trapezoidna oblika na jugoistočnom uglu (preuzeto iz: P. VEŽIĆ, 1990.)

Sl. 21. Stražnja strana jugoistočne kule Citadele trapezoidna tlocrta, današnje stanje (snimila V. Jović)

Sl. 22. Jugoistočna kula Citadele (*turre Babarum*), pogled iz unutrašnjeg dvorišta utvrde (snimila V. Jović)

Sl. 23. Dvorišna strana glavnih vratiju utvrde Citadela (snimila V. Jović)

Sl. 24. Trg Pet bunara, današnje stanje Kapetanove kule
i dijela konzerviranog srednjovjekovnog zida s kruništem (snimila V. Jović)

Sl. 25. Dio prikaza Zadra u putopisu Konrada Von Grünemberga, Karlsruhe, Badische Landsbibliothek (preuzeto iz: P. VEŽIĆ, 2007.).

Sl. 26. Crtež dijela reljefnih uprizorenja s Trajanova stupa koji se odnosi na carev iskrcaj u jadertinskoj luci (preuzeto iz: N. CAMBI, 2001.).

Sl. 27. Segment romaničkog srednjovjekovnog zida s okomitim lomom u nastavku peterokutne obrambene kule (snimila V. Jović)

Sl. 28. Ostatci gradskih vrata na potezu srednjovjekovnih zidina (snimila V. Jović)

Sl. 29. Tlocrt zadarskih utvrda sredinom XIX. stoljeća (preuzeto iz: M. STAGLIČIĆ, 1988.)

Vedrana J o v i ć

THE SOUTHEASTERN STRETCH OF THE TOWN WALLS IN ZADAR
(HISTORICAL DEVELOPMENT FROM ANTIQUITY TO THE LATE MIDDLE AGES)

Summary

The paper gives an overview of archeological research in the wider area of the southeast section of the historic town walls in Zadar. Based on the available results, an attempt is made to present the course of their development from antiquity to the Middle Ages, from the first materially confirmed walls to the late Middle Ages, comprising partly the project of modernization of the defence system which followed during the 16th century. The southeast stretch of the town walls attracts special attention for several reasons. It is the only lans section of the walls that both separates and connects the town with its surrounding territory. For this reason its construction was approached with special care. The material evidence discovered so far in this area covers a wide historical period: antiquity, late antiquity, early Middle Ages and Middle Ages, which is not true for the other sections of the town fortification. A series of new data obtained by recent research may be added to Mate Suić's reconstructions of the appearance and direction of the extension of the southeastern stretch of the walls. Moreover, some generally accepted interpretations require a new elaboration. This particularly applies to the question of the direction of the early-Empire walls in the far southeastern part of the town, whose straight-line course is only presumed.

Key words: Iader / Zadar, development of the fortification system, antiquity, Middle Ages.